

XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi

Eralp Yaşar Azap*

Öz

XVI. yüzyıldan itibaren İran'a hâkim olan hanedanlar ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan mücadeleler, genellikle kimin doğuda sözünün geçeceği üzerine kurgulanmış siyasetlerin ürünüydü. Safeviler, Afşarlar, Zendler ve son olarak Kaçarlar, Osmanlı Devleti ile yüzyıllar boyunca sınır ve mezhep temelli problem üzerine savaştılar. Bazı dönemler İran'daki hanedanlar zaman zaman ise Osmanlı Devleti bu savaşların galibi olsa da iki devletin arasında mücadeleye sebep olan sorunlar hiçbir dönemde tam olarak çözümlenmedi. XIX. yüzyıl, iki ülkenin sadece doğudan değil, batıdan ve kuzeyden de kuşatma altına alındığı bir yüzyıldı. Bu yüzyılın son evresine bir hanedan değişikliği ile giren İran, Kaçarların hâkimiyetinde Osmanlı Devleti ile sınır, aşiretler, mezhep ve kutsal bölgelere sahip olma gibi konularda büyük anlaşmazlıklar yaşamaktaydı. Feth Ali Şah ve Sultan II. Mahmut'un askeri mücadelesinin başlayacağı 1820 yılına kadar Osmanlı Devleti ile İran'ın yaşadığı sorunlara eklenen İranlı tüccarların problemleri ve Osmanlı Devleti'nin doğusunda görev yapan paşaların başına buyruk hareketleri, iki devlet arasında derin krizlerin çıkmasına zemin hazırladı. İranlı tüccarların büyük bir loncaya sahip olduğu Erzurum'da yaşanan mal zaptı ve bölgenin önemli paşalarından Abdülhamit Paşa'nın Revan Serdari Hüseyin Han ile girdiği maddi ilişki, çok büyük bir sorun haline dönüştü. Gerek I. Erzurum Antlaşması'na gerekse de sonrasına taşınan bu iki meselenin nasıl bir kriz olduğu, seyri ve çözümü, bu makalenin konusudur. Çalışma; Farsça, İngilizce ve Türkçe kaynaklar kullanılarak vücuda getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Tüccar, Erzurum, Hüsrev Paşa, Abdülhamid Paşa.

* Dr., Araştırmacı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul, Türkiye, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8113-294X.

Analysis of a Deep Crisis in the Ottoman-Iran Relationship in the 19th Century: The Issue of Merchant Goods and Debt

Eralp Yaşar Azap*

Abstract

Struggles that had occurred between dynasties who dominated Iran and the Ottoman Empire since 16th century were generally the products of policies, which were built upon who would have called the tune in the East. Safavids, Afshar, Zands and finally Qajars fought against the Ottoman Empire over the problems based upon borders and sects for centuries. While sometimes Dynasties in Iran and from time to time the Ottoman Empire were the winners of these wars, the problems having caused the struggles between both states had been in no period resolved thoroughly. The 19th Century was a century, when two states were besieged not only from the East, but also from the West and the North. Iran, who entered the end stage of this century with a dynasty change, came under the rule of Qajars and were having big disputes with the Ottoman Empire over the issues such as border, tribes, sect and having the ownership of sacred places. The problems of Iranian merchants and the independent behaviors of the Ottoman Pashas who were serving in the East of the Empire were added to the existing problems between the Ottoman Empire and Iran until 1820, when the military struggle between Feth Ali Shah and Sultan Mahmud II would have begun. These paved the way for deeper crises to arise between both States. Seizure of property in Erzurum, where Iranian merchants had a big guild, and financial relationship of one of the significant pashas of the region, Abdulhamid Pasha with the Serdar (Commander-in-chief) of Revan Hussein Khan, turned into a very serious problem. How these two issues that were carried both into the 1st Treaty of Erzurum and beyond became a crisis, their course and solution are the subjects of this essay. This study has been composed by utilizing Persian, English and Turkish resources.

Keywords: Iran, Merchant, Erzurum, Husrev Pasha, Abdulhamid Pasha.

* Ph.D., Researcher, Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives, İstanbul, Türkiye, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8113-294X.

1. Giriş

Ağa Muhammet Han'ın Zendlerin egemenliğine son vermesiyle İran'da 1796 yılında Kaçar Hanedanı'nın hâkimiyetinin başlaması, Osmanlı ve İran münasebetlerinde kronikleşmiş sorunların çözülmesine bir fayda sağlamamıştı. XIX. yüzyıla girmeden İran'da henüz yeni iş başına gelen Kaçar Hanedanı'nda yaşanan taht değişikliği, öncelikli sorunlar arasında yer alan kuvvetli bir merkezî hükümet tesisini zorunlu kılmaktaydı. Bu doğrultuda hareket eden ve Ağa Muhammet Şah'ın kısa süren taht macerasının akabinde yerine geçen Feth Ali Şah, İran'da otoritesini tesis etmek adına hemen işe koyulmuştu.

Feth Ali Şah'ın saltanatı Osmanlı Devleti sultanlarından III. Selim, IV. Mustafa ve büyük oranda da II. Mahmut dönemlerine tesadüf etmekteydi. Feth Ali Şah'ın Osmanlılarla yaşadığı ilk büyük gerginlik, 1801 yılında Kerbela'da yaşanan kanlı katliamdan kaynaklı olumsuz gelişmelerdi. İslam'ın Sünni ve Şii doktrininde yer alan birtakım uygulamaları akait kabilinden değil de bidat olarak telakki eden Vehhabilerin başını çektiği grubun 1801 yılında Kerbela'da Şii Müslümanlara yönelik giriştiği katliam, Hz. Hüseyin'in makamının da tahrip edilmesiyle (Kuşun, 1998, s. 34) birlikte Osmanlı ve İran devletleri arasında derin bir krizin çıkmasına sebep olmuştu. Şii Müslümanların kutsal saydığı ve "Atebat-ı Aliyat" olarak tesmiye edilen Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra bölgelerine (İlhan, 1991, s. 49) büyük bir orduyla girip katliam yapan (Güner, 2012, s. 137) radikal Sünni kanadın temsilcisi Vehhabiler, yüzyılın hemen başında ikinci büyük bir sorun olarak nitelenebilecek tüccarlar meselesinin doğmasına yol açacaktı (Sarıkaya, 2013, s. 677).

İki ülkenin siyasi ilişkilerinden doğrudan etkilenen tüccar sınıfı, bu katliamdan büyük oranda zarara gördü ve aslında bu durum, daha sonra uğrayacakları maddi zararın yanında küçük bir başlangıç sayılacaktı. XIX. yüzyılın hemen başında iki ülkenin ilişkilerinde gerginliğe sebebiyet veren Kerbela'daki Şii katliamının ardından İran, Bağdat bölgesindeki hassasiyetini artırmaya başladı. Bölgedeki valilerin ve Osmanlı Devleti merkezî hükümetinin politikalarından rahatsızlık duyan Feth Ali Şah, aynı zamanda 1804 yılında Rusya ile giriştiği savaşta kendi yanında yer almayan Osmanlı Devleti'ne karşı da olumsuz bir duruş sergilemeye başlamıştı. Bağdat'taki Osmanlı paşalarının hal ve hareketlerinin İran nazarında olumsuz bir etki yarattığını gören Osmanlı Devleti, daha sonra şeyhülislam olacak

Yasincizade Abdülvehhab Efendi'yi ilişkilerdeki gerginliği azaltması amacıyla sefaretle birlikte İran'a gönderdi (Sertoğlu, 2011, s. 2866).

Yasincizade'nin ilişkileri onarmak için İran'a gitmesiyle gösterilen diplomatik çabaların kısa vadede semeresi alınmış olsa da Osmanlı paşalarının ilişkileri germeye dönük davranışlardan imtina etmemesi, süreci XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin ardından daha büyük krizlere tahvil etti. İran, Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Van'daki Satmanis Kalesi'ne düzenlendiği yağma harekâtları neticesinde kalenin zarar görmesine neden oldu ve münasebetleri silahlı çatışmaya taşıma noktasında kararlı bir tavır ortaya koydu (Cevdet, C.X., 1301, s. 35). Fakat Osmanlı Devleti'nin bu noktada gösterdiği mukavemetle İran, İstanbul'a elçi göndererek daha sonra yine problem olacak İranlı tüccarlar ve şarktaki paşaların tutumları meselesini görüşmeye karar verdi. Zira bu iki mesele, ilerleyen yıllarda daha derin krizlere sebep olacaktı. İran adına İstanbul'a sefaretle gelen elçi Muhib Ali Han, Sultan II. Mahmut'un huzuruna çıktığında, iki ülke arasında yıllarca birikmiş sorunları gündeme getirmişti. Başta İranlı hacıların Osmanlı memurlarından şikâyetleri, Bağdat'taki yönetimin İran ile geçinmeye dönük olmayan tavrı, rehinelere ve firarilerin reddi ile Osmanlı topraklarına gelen İranlı tüccarlara iyi davranılması gerektiği gibi temel meseleler üzerine İran elçisiyle müzakere yürütüldü. Görüşmelerde iki ülke için bazı yaptırım kararları çıktı ve Osmanlı Devleti bu görüşme neticesinde topraklarına gelip ticaret yapan İranlı tacirlere, Devlet-i Aliyye tüccarı gibi muamele edilmesini taahhüt etti. Özetle bu taahhüt, Osmanlı Devleti'nin İranlı tüccarlardan herhangi bir fahiş para veya mal talep etmemesi demektir. Bu karar, tüccarların bilhassa yoğun olduğu ve şark sınırında bulunan üç Osmanlı şehrine de iletildi. Padişahın direktifi doğrultusunda 1818 yılından sonra Van, Erzurum, Çıldır valileri artık İranlı tüccarlara iyi muamele edecek ve onlara Osmanlı tebaasının tüccarı gibi davranacaktı (Cevdet, C.X., 1301, s. 35).

Karşılıklı verilen taahhütlerin tutulmadığı, 1820 yılında Bağdat'ta çatışmaların başlamasıyla gün yüzüne çıktı. Bu çalışmanın ana eksenine oturtulan İranlı tüccarların Osmanlı devlet adamları tarafından kötü muamele görmesi ile mallarına el konulmasının yarattığı sorun çok uzun süre devam etti. Daha sonra devletler arasında imza edilen antlaşmayla sıkıntı sona erdi. Ancak bölgede bulunan Osmanlı yöneticilerinin İran ile girdiği parasal ilişkiler bir sarmal halini aldı. Bu sarmal, Osmanlı ile İran'ı sava-

şa sevk ederek, uzun süre diplomatik sorun rafındaki sıcaklığını korudu (Azap, 2021, s. 29).

XIX. asrın başından itibaren Osmanlı ve İran devletleri arasındaki sorunlar, yukarıda seyri hülasa edilen meseleler üzerinde seyretti. Bu meselelerin yarattığı krizlere eklenen ve yer yer ana problem haline dönüşen İranlı tüccarların 1820 yılından sonra Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Mehmet Paşa ile yaşadığı birtakım sorunlar bulunmaktaydı. Bu sorunların nasıl çözümlenmeye çalışıldığı ile Erzurum Valisi Hüsrev ve Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın adının karıştığı İran'dan alınan borç para meselesinin nasıl bir krize dönüşüp halledilmeye çalışıldığı başlıklar altında ele alınacaktır. Meseleler, Osmanlı ve İran kronikleriyle arşiv belgeleri esas alınarak tahlil edilmeye çalışılacaktır.

2. İranlı Tüccarların Mallarına El Konulması Meselesi

Osmanlı Devleti'nin şark hattında bulunan yöneticileri, İran sınırına yakın bir bölgede görev yapmaları dolayısıyla iki ülke münasebetlerinde her daim kritik bir öneme sahiptiler. Bu yöneticiler arasında bulunan ve bir açıdan İranlı tüccarların şehri sayılan Erzurum'u yöneten valiler de tarifi yapılan bu durumun merkezinde yer almaktaydı. Erzurum'da büyük bir ticaret loncasına sahip İranlılar bölgede görev yapan mutasarrıf ve valilerle sürekli temas halindeydiler ve zaman zaman gerilen iki ülke ilişkilerinden doğrudan etkilenmekteydiler. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine müteakip bölgede görev yapan Erzurum Valisi Hafız Ali Paşa ile valilik görevinin yanı sıra Erzurum'un "aktar-ı şarkiyyenin kürsüsü" olması hasebiyle kendisine "Şark Seraskerliği" unvanı verilen (Şânî-zâde, 2008, s. 1002) Koca Hüsrev Mehmet Paşa, (Çelik, 2013, s. 148) Erzurum'da bulunan İranlı tüccarlarla en fazla gerginlik yaşayan isimlerin başında gelmekteydi (Hidayet, 1380, s. 7764).

1820 yılının sonundan itibaren iki ülke ilişkileri savaşa dönüştüğünde İran'ın veliaht şehzadesi ve Azerbaycan hâkimi Abbas Mirza, gerilen ilişkileri tamir etmek adına gayret sarf etmekteydi. Bölgeye o tarihlerden kısa bir süre önce tayin olan Hüsrev Paşa'nın Erzurum'da ticaret yapan veya bölgeye gelen İranlı tüccarlarla yaşadığı sorunlar, had safhaya ulaşmıştı. Hüsrev Paşa, İranlı tüccarların malına el koymuş (Muhammed, 1391, s. 166) hatta canlarına dahi kastetmişti. Şehzade Abbas Mirza'nın bu sorunla-

rın bertaraf edilmesi adına İstanbul'a gönderdiği elçi Ağa Mustafa, durumu tamamen hülasa eden bir Farsça mektup takdim etmiştir (BOA, HAT. 1314 / 51255-1,2, Zilkade 1235 / Ekim 1820). Ağa Mustafa'nın mektubunda özellikle dikkat çekilen bir husus vardı. Revan Serdarı Hüseyin Han'a ait olan birtakım mallar, İranlı tacir Ağa Muhammet Hasan'a emanet edilmişti. O da Erzurum'dan geçerken Vali Hüsrev Paşa tarafından zindana atılmış ve mallarına da el konulmuştu (BOA, HAT. 825 / 37406-3, 12 Safer 1236 / 19 Kasım 1820). Bunun yanı sıra Hüsrev Paşa, Revanlı tüccarların 75 bin kuruşluk emvaline da el koymuş ve 7 bin kuruş kıymetindeki tömbekiye de zaptına geçirmişti (BOA, HAT. 818 / 37328-B, 17 Rebiülevvel 1238 / 2 Aralık 1822). Bu iki durum, sıradan bir İranlıya yapılan muameleden çok farklı okundu ve Hüsrev Paşa'nın bu tavrıyla beraber iki ülke arasında zaten var olan çatışmaların artacağı aşikâr oldu.

Hüsrev Paşa, İranlı tüccarların el koyduğu mallarını daha sonra marifet-i şer' ile kadı huzurunda peyderpey teslim etmeye başlasa da (BOA, HAT. 812 / 37249-J, 24 Ramazan 1237 / 14 Haziran 1822) yaşanan gerginlik kısa sürede yatışacak gibi değildi. Aslında Hüsrev Paşa'nın ve kendisinden daha önce Erzurum valiliği yapan Hafız Ali Paşa'nın el koyduğu İranlı tüccarların malları arasında, çok kıymetli ve ilgi çekici şeyler bulunmaktaydı. Kitaplara merakı olduğu bilinen Hüsrev Paşa, önemli birtakım Farsça müzehhep yazma eserleri zimmetine geçirmişti. Bu eserler arasında; Tebrizli İsmail oğlu Hacı Rıza'dan aldığı altın süslemeli, cilalı bir adet Mushaf-ı Şerif ile Şirazlı Sadi'nin meşhur Gülistan ve Bostan'ı, İbn-i Sina'ya ait bir adet altın süslemeli Kanun Fi't-Tıb ile Molla Mehdi Neraki'nin yine altın süslemeli Muharraku'l-Kulub adlı eseriyle aynı şahıstan zapt ettiği bir cilt Mesnevi-i Şerif bunlardan sadece bir kısmıydı (Azap, 2021, s. 263). Bunlar haricinde Hüsrev Paşa atlastan simli keseye, tepsiden kaplama kazan takımına, bakır parçalardan lengere, basmalardan hayvanlara kadar İranlı tüccarların ellerinde ne varsa almaktaydı (BOA, HAT. 812 / 37249-G, 25 Şaban 1237 / 17 Mayıs 1822; BOA, HAT. 812 / 37249-J, 24 Ramazan 1237 / 14 Haziran 1822).

İranlılar, Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Paşa'nın tüm bu hareketlerinin tek başına savaşa sebep sayıldığını, iki ülke arasındaki ilişkileri bozan kişinin Hüsrev Paşa olduğunu düşünürken Hüsrev ve Hafız Ali paşaların tutumlarının tarziyeye muhtaç bulunduğunu beyan etmekteydi (BOA, HAT. 791 / 36816). Şehzade Abbas Mirza, bu konuyu saplantı haline getirmiş ve Hüsrev Paşa'yı özre mecbur kılmıştı. Bir nevi güç ispat çabasına da dönüşen Abbas Mirza'nın bu tutumu, İranlıların zapt edilen ve

alınamayan eşya ile emvalinin bedellerinin kendisi tarafından sahiplerine ödeneceğinin beyan edilmesiyle ayyuka çıkıyordu (BOA, HAT. 1 / 23-3).

İki ülke arasında 1820 yılında başlayıp yaklaşık üç yıl süren savaş¹, özellikle siyasi ve ticari ilişkilere ciddi oranda sekte vurdu. Zira Osmanlı Devleti, İranlı tüccarların Osmanlı topraklarında ticaret yapmasına engel olacak her türlü uygulamaya başvuruyor, tüccarları hapse atıyor yahut sınır dışı ediyordu (Kalantari, 1976, s. 148). Bu durumun müsebbipleri arasında görülen Hüsrev Paşa, iki ülkeyi savaşa sürükleyen bu tavırlarının Osmanlı merkezî siyasetine de yansımaları sağladı. İran'a karşı gerçekleşen tüm bu uygulamaların işe yaradığı da görülmüştü. Nitekim Şehzade Abbas Mirza'yı barış için masaya iten sebeplerin en büyüğü, ticaretin zarar görmesi neticesinde yönettiği bölgede oluşan gelir kaybının yarattığı ağır sonuçlardı (Adamiyat, 1949, s. 254). Hatta bu hususta, İranlı tüccarların Şah Feth Ali'ye bizzat başvurarak Osmanlı Devleti ile barış yapılmasını salık verdikleri bilinmekteydi. Yaşadıkları gelir kaybının tazminini sulhta gören İranlı tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin Rumlarla savaşırken onlarla savaşa devam etmenin Müslümanlıkla çok da örtüşmeyen bir durum olduğunu öne sürerek, taleplerine haklılık kazandırmaya çalışmaktaydılar. Bu konuda dönemin önemli vakanüvisi Esad Efendi meseleyi:

“ ... Tüccar-ı İran muharebe takribi menafi-i ticaretten mahrum olmalarıyla, Şah-ı Acem'e: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye tuğyan eden eşkıya-i Rum define her tarafa sevk-i seriyye-i hücum etmekde olup, beynimizde olan cihet-i camia-i İslamiyye icabınca bu babda bizim anlara ianemiz vacib iken, bila-mucib kat-ı ukde-i muahede ile muharebemiz şer'in hilafı bir keyfiyyet olduğundan maada, reh-i ticaret mesdud ve medar-ı teayyüş-i Devlet-i İraniyye mefkud oldu. Böyle iken yine Devlet-i Aliyye, lazım-ı mahiyyeti olan merahim ü şefekat iktizasınca nukud ve emvalimizi kendi tüccarı emvalinden berter muhafaza ile bizi inayetine mazhar buyurdu. Beher hal miyanede olan küdureti kaldurup, suret-i safvete bakılmak aksa-yı amalimizdir” sözleriyle anlatmaktaydı. (Esad Efendi, 2000, s. 228)

¹ Tarihte Osmanlı ve İran devletleri arasında gerçekleşen son savaş olarak bilinen 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı, İran'ın Osmanlı topraklarına 1820 yılının eylül ayından itibaren saldırmasıyla başladı. Konargöçer Kürt aşiretlerin iki ülke arasında yarattığı problemler ile İranlı hacılar ve tüccarlara Osmanlı Devleti tarafından yapıldığı iddia edilen kötü muameleler, savaşın İran açısından resmi gerekçesi sayıldı. Savaş, 1823 yılının temmuz ayında imzalanan Erzurum Antlaşması ile sona erdi (Azap, 2021, s. 28-29, 252).

Esad Efendi'nin ifade ettiği gibi savaşın devamından maddi zarar gördükleri için İran Şahı Feth Ali'yi savaşı bitirmesi için teşvik eden Acem tüccarları, bu duruma dinî bir gerekçe de kazandırmaya çalışmaktaydı. O sıralarda Rum İsyanı'nı bastırmakla meşgul olan Osmanlı Devleti'ne yardım edilmesinin İslamî bir yükümlülük olduğunu dile getiren tüccarlar, Feth Ali Şah'ı ikna etmeye başarmışlardı. 1823 yılında imzalanıp Osmanlı ve İran devletleri arasındaki savaşı bitiren I. Erzurum Antlaşması, Hüsrev Paşa'nın tüccar mallarını zaptıyla alevlenen süreci sona erdirecek bir diplomatik metindi ve bu metin, yine tüccarların yaşadığı mağduriyetlere çözüm üreten maddeleri haviydi. Maddelerden biri, tüccarlardan eskisi gibi vergi alınmasını ve bu hususta Osmanlı Devleti memurlarının dikkatli olması gerektiğini söylüyordu. İranlı tacirler bu antlaşmayla, Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan, devletin kendi tebaası gibi muamele görecektir ve alınacak gümrük vergisi %4'e sabitlenecekti. Bu vergi, bir başka şahıs ticarete dahil olmadığı sürece bir defaya mahsus tutulacaktı. Keza İranlı tacirler, İstanbul'da ticaretini yaptıkları "Kiraz Çubuğu" için inhisar alış-satışını temin edebiliyordu. Bu antlaşmayla hem İranlı hem Osmanlı tüccarlarının iki ülke topraklarında yapacakları ticaretin güven ikliminde sürdürülmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Tüm bu maddelerin antlaşmaya derç edilmesine sebep olduğunu düşündüğümüz Hüsrev Paşa'nın İranlı tüccarlardan zapt ettiği mallarla ilgili ne yapılması gerektiği hususu da I. Erzurum Antlaşması'nın maddeleri arasındaydı. Gerek İstanbul gerekse diğer Osmanlı topraklarında el konulan İranlı tüccarların malları, antlaşmanın temessük tarihinden itibaren altmış günün sonunda şer'i usulle ve İran'ın tayin edeceği bir memurun gözetiminde sahiplerine verilecekti. Keza el konulan malların tesliminin, tayin edilecek vekiller vesatetiyle yapılabileceği de belirtilmekteydi (Defter-i Motelaat-ı Siyasi ve Beynolmîleli, 1369, s. 296-297-298; Ateş, 2020, s. 87).

Hüsrev Paşa, üzerine yapışan birçok suçlamanın içerisinde sınırlanmak adına ve âdeta bir sorgulama niteliğinde olup kendisine sorulan sorulara verdiği cevabi mazbatada, bazı iddiaları reddetmekteydi. Zira kendisinin Erzurum valiliğinden önce bölgede görev yapan Vali Hafız Ali Paşa dönemindeki birçok garet, Hüsrev Paşa'nın üzerine hamledilmekteydi. Bunlardan biri, bugün Erzurum'un Aziziye ilçesine bağlı Ilıca'da katledilen İranlıların mallarının Kürtler tarafından gasp edilmesi olayıydı. Hüsrev Paşa, bu olayın kendi valiliği döneminde yaşanmadığını lakin malların tazmini meselesinde adım atıldığını beyan etmekteydi. Keza Hüsrev Paşa,

yine Kürtlerin gasp ettiği mallarla alakalı sorulan soruya cevap verirken, İranlı tüccarların zapt edilen mallarının sahiplerine verildiğini ifade etmekteydi. Sanyoruz Hüsrev Paşa'ya yöneltilen en dikkat çekici suallerden biri, Osmanlı-İran Savaşı sırasında, haksız yere İranlı tüccarların mallarıyla paralarını gasp ve zapt ettiğine dair olan sualdi. Sualde yer alan iddia, Hüsrev Paşa tarafından açıkça reddedilmekteydi. Erzurum valiliğinin sona erip yerine göreve gelen Rauf Paşa'nın kendisini Kars'a görevlendirmesinden birkaç gün önce yaşanan gelişmelerden bahseden Hüsrev Paşa, aralarında Erzurum uleması, ileri gelenleri, ocaklısının da bulunduğu Erzurum Gümrüğü'nde yaşananları, iddialara cevap olarak vermektedir. Hüsrev Paşa, o sırada Erzurum Gümrüğü'nde şer'i bir meclis oluşturulduktan sonra bütün İranlı tüccarların oraya getirilip sorgulandığını ifade ediyor, gümrük tarifesine uyularak kendilerinden vergi alındığını ve bunun kanunlarla belirlendiğini söyledikten sonra asla İranlılardan fazla bir para alınmadığını beyan ediyordu (BOA, HAT. 812 / 37249-B; BOA, HAT. 812 / 37249-C).

Hüsrev Paşa kendisiyle ilgili iddialara cevap verirken ahzettığı malların sahiplerine görevdeyken iade edildiğini söylüyordu. Ancak bu hususta devletine yapılan baskıları bir nebze de olsa azaltmak adına, İran'ın da kabahatleri olduğunu söylemekten kendini de alamıyordu. Hafız Ali Paşa'nın Erzurum valiliği sırasında Pasin'in Başköy mevkiinde İranlıların yaptıkları sirkatlerden bahseden Paşa, 180 keselik malın İran zaptına geçtiğini belirten Ahıska'nın Terpenk Köyü'nde ve bugün Oltu sınırları dâhilinde olan yeni ismiyle Yukarıçamlı'da yaşanan bir diğer İranlı yağmasını gündeme taşıyordu. İranlıların bu köyde 300 keselik malı yağma etmesine ve Revan Serdarı tarafından bunun tazmin edileceği belirtilmesine karşın malların İran'da kaldığı, Paşa tarafından üzerine basıla basıla arz edilmekteydi. Ayrıca İranlıların, Kars'ın kazalarından ve nahiyelerinden yüklü miktarda hınta ve şair çalması da asla yabana atılmamalıydı. Hüsrev Paşa'ya göre tüm bu yağmalar ve mazbatada verdiği cevaplar, kendisine yöneltilen iddialara kalkan olmaktan ziyade Osmanlı Devleti'nin İran elçileri karşısında yapacakları siyasi manevraları ve diplomatik savunmaları kuvvetlendirebilirdi (BOA, HAT. 812 / 37249-D; BOA, 812 / 37249-F).

Paşa'nın bu savunmasının I. Erzurum Antlaşması'nın müzakere görüşmelerinde Osmanlı Devleti için çok da bir katkısı olmadı. Tam aksine İran tarafının uluslararası ticaret ve tüccarları lehine elde ettiği kazanımlar, iki ülkeyi barışa sevk eden tacirlerin masada kazanmasını sağlamıştı. Ancak bu

kazanımın uygulamaya dönük adımlarının atılması, bir müddet gecikecekti. Çünkü I. Erzurum Antlaşması'nın temessük metinleri üzerinde oynayan İran, masada razı olduğu metni değiştirmek için teşebbüste bulunmuştu. Cihangir Kaymakami bu hususta kaleme aldığı metinde, konuyu tarihte ilk defa dile getiren şahıslardan biriydi. Kaymakami, birkaç nüshası olduğunu belirttiği I. Erzurum Antlaşması'nın tasdikname metnini Tahran'a götüren Necip Efendi ile başlayan nüsha düzeltme sürecinden ayrıntılarıyla bahsetmekteydi. Sunulan tasdikname metnini beğenmeyen Feth Ali Şah'ın nüshanın düzeltilmesi için Kaymakam Ebulkasım Ferahani'yi görevlendirdiği, Tebriz'den Tahran'a gelen Ferahani'nin teşkil ettiği heyetin idaresinde düzeltilen yeni metnin, hayli uzun bir sürede tesis edildiğini söylemekteydi (Kaymakami, 1352, s. 31-32).

Bu tesis sürecinden çok sonra haberdar olduğu gözlemlenen Osmanlı Devleti, Tahran'da düzeltilip Feth Ali Şah tarafından onaylanan tasdikname metnini Sultan II. Mahmut'a sunmak için İstanbul'a gelen İran Elçisi Serheng Kasım Han varıncaya kadar İranlı tüccarlara ait bir kısım emvali sahiplerine teslim etmeye başlamıştı. İki ülke arasında akdedilen antlaşmaya binaen Erzurum'da, İranlı tüccarların yaşadıkları han odalarında ve dükkânlardaki emval, eşya ve silahlar yerli yerinde tahrir edilerek mühürlenmişti. Bu mallar büyük oranda, Hüsrev Mehmet Paşa'nın valiliği döneminde el konulan mallardı. Osmanlı Devleti tarafından muhafaza edilen tüm bu mallar, antlaşmanın müzakerecisi ve Erzurum Valisi Mehmet Emin Rauf Paşa'nın emriyle sahiplerine teslim edildi. Marifet-i şer ile teslim edilen malların ilamı da Erzurum Kadısı tarafından düzenlendi (BOA, HAT. 802 / 37102-A, 7 Receb 1239 / 8 Mart 1824).

Tüccarların savaş esnasında yaşadığı bu mağduriyet, kısmen malların dağıtılmaya başlamasıyla çözülmeye başlasa da Erzurum Antlaşması'nın Tahran'da değiştirildiğini İran elçisinin gelişiyile fark eden Osmanlı Devleti, bu sefer İstanbul'da doğru metni ortaya çıkarmak için çalışmalar yürüttü. Bu süreç devam ederken Osmanlı Devleti aldığı radikal bir kararla antlaşmanın yürürlüğünü durdurdu ve Erzurum'da dağıtılan İranlı tüccar mallarının aksine İstanbul'da farklı bir stratejiyi uygulamayı uygun buldu. Erzurum Kadısı, Erzurum'da zapt edilen İranlı tüccarların mallarının teslimini İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Erzurum'a gönderdiği Mirza Ahmet aracılığıyla yapmış, sahiplerine teslim edilen tüm mallarının listesini içeren defteri de gerektiği şekilde havale etmişti. Duruma vaziyet eden

Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Rauf Paşa'nın konuyu Sadaret'e bildirmesiyle İranlı tüccarların mallarıyla ilgili atılacak adımlarda farklı bir tarz benimseneceği anlaşılmış oldu. Sadaret, İran Elçisi Kasım Han tarafından İstanbul'a getirilen antlaşmanın onaylı suretinin, Erzurum'da mutabık kılınan temessük metinleriyle aynı olmadığını, maddelerin tahrif edildiğini, bu durumun kabul edilemeyeceğinin elçiye söylendiğini ve sahih tasdikname İstanbul'a ulaşmadığı müddetçe barışın tesis edilmiş sayılmayacağını bildirdi. İran elçisinin ve Maslahatgüzar Ağa Mustafa'nın, İstanbul'da el konulan İranlı tüccar mallarının sahiplerine teslim edilmesine dönük ısrarları da bu sayede bertaraf edildi (BOA, HAT. 802 / 37101, 15 Receb 1239 / 16 Mart 1824).

İki ülkenin mevcut diplomatik krizi çözüme kavuşturması neticesinde, İranlı tüccarlar da rahat bir nefes aldı. Savaş sırasında İstanbul'daki İranlı tüccarların el konulan malları, Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak malları muhafaza ve nezaret işine atanan Kadızade Tahir Efendi tarafından saklanmıştı. Krizin sona ermesinin ardından İranlı tüccarların malları da yine Kadızade tarafından sahiplerine teslim edildi (A. { DVNS. DVE.d. 44 / 2- 1/2, Evail-i Zilkade / Temmuz 1824; Esad Efendi, 2000, s. 228; Küreli, 2021, s.184).

İranlı tüccarların Osmanlı-İran savaşı öncesi başlayan problemleri, savaş sırasında ticaretin askıya alınması ve tüccarların ellerindeki mallara el konulmasıyla had safhaya ulaşmıştı. Erzurum Antlaşması bu problemlere çözüm getirirken İranlı tüccarların bundan sonra Osmanlı topraklarında yapacakları ticareti de birçok açıdan teminat altında almaktaydı. Ancak İran ile o sıralarda yaşanan kriz, sadece tüccarlardan ibaret değildi. Yine Hüsrev Paşa'nın dahlinin olduğu dile getirilen bir alacak meselesi, sorunların antlaşmaya rağmen devam etmesine neden olacaktı.

3. Revan Serdarı Hüseyin Han'ın Alacak Meselesi

Revan Serdarı Hüseyin Han yahut nam-ı diğer Hüseyin Kulu Han Kazvinî, İran'da Kaçar Hanedanı'nın yönetimi ele geçirmesinden itibaren hem asker hem yönetici olarak devlet içerisinde etkin rol almış isimlerden biriydi. Ağa Muhammed Şah'tan sonra İran tahtına oturan Feth Ali Şah, Hüseyin Han'ın çok yakından ve eskiden beri tanıdığı bir kişiydi. Bazı kaynaklar Hüseyin Kulu Han'ın, Feth Ali Şah'ın tahta yükselme sürecinde yanında

bulunan en önemli birkaç isimden biri olduğunu zikrederler. Onun aynı zamanda iyi bir asker oluşu da XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde gerçekleşen tüm savaşlarda kendisini ön plana çıkarmıştır. Kendisi, başta 1804-1813, 1826-1828 İran-Rus savaşları olmak üzere 1820-1823 İran-Osmanlı Savaşı'nda da aktif görevler almıştır. (Bournoution, 1976, s. 164, 167, 169) Kaçar Hanedanı döneminde İran'da bulunan gezgin ve diplomatlar, onun otoritesinin ve kişiliğinin ön plana çıkan yönlerinden bahsederlerken çarpıcı ifadeler kullanırlar. Bu isimler arasında yer alan James Morier, Hüseyin Kulu Han'dan bahsederken onun en az Velihaht Şehzade Abbas Mirza kadar kudretli olduğunu ve buna dayanarak elde ettiği parasal güç sayesinde merkezî otoriteye dahi kafa tutacak seviyeye yükseldiğini söyler (Morier, 1818, s. 313). Keza hem diplomat ve hem de gezgin ve sanatçı kişiliğiyle ön plana çıkan Robert Ker Porter da onun İran içerisinde ne kadar önemli bir konumda ve güçte olduğunu eserinde belirten ifadeler kullanır. Onun bir yönetici olmaktan ziyade prens kadar kudrete sahip bir şahsiyet olduğunu ifade eden Porter, Feth Ali Şah'ın ailesine verilmeyen bazı ayrıcalıkların Hüseyin Kulu Han'ın eşlerine sağlandığını beyan eder (Porter, 1821, s. 202).

İran içerisindeki konumunu bu şekilde ifade edebileceğimiz Hüseyin Han, Şehzade Abbas Mirza hayatta kaldığı sürece onun en yakınında olan askerlerden de biriydi. Kardeşi ve aynı zamanda Hoy Hanı olan Sarı Arslan lakaplı Hasan Han da (Muhammed Hasan, 1363, s. 1552) yaşadığı süre boyunca şaha ve şehzadeye hizmet edip İran'da önemli idarî / askerî görevler ifa etti.

1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı'nın, Hüseyin Han özelinde farklı anlamları vardı. Gerek savaşın başlangıcı gerek seyri gerekse de savaşın neticelenmesinin ardından adından hep söz ettiren Revan Serdarı Hüseyin Han, bazı kaynaklara göre savaşın çıkmasına bile sebep olan bir isimdi. Kaynaklar, harbin yarattığı kaos ortamının, kendisinin yaptığı yolsuzlukları kapatacağına inandığı için Hüseyin Han'ın devletini savaşa ittiğini söylüyordu (Kalantari, 1976, s. 129). O aslında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için, kendisini tamamen adamış bir askerd. Yakın akrabaları hac yolunda Osmanlı memurları tarafından tevkif edilirken (Kalantari, 1976, s. 149), bunu içine hiç sindiremiyordu. Osmanlı Devleti'nin konargöçer Kürt aşiretlerini sahiplenmesindeki en büyük karşı duruşu da o göstermişti (BOA, HAT. 4 /105-A). Abbas Mirza'nın Şark Cephesi'nde Osmanlı ordusuna karşı sa-

vaşırken kuvvetleriyle yanında olan Hüseyin Han, Muş ve Bitlis'in İran topraklarına katılmasında ve orada İran Şahı Feth Ali adına hutbe okunmasının sağlanmasında başrolde yer aldı (Sepehr, 1377, s. 327-328; Dunbuli, 1383, s. 465-466).

Savaş öncesi ile savaş esnasında bir krize dönüşüp savaş sonrasında da devam eden bir mesele Revan Serdarı Hüseyin Han'ı doğrudan ilgilendirse de iki ülke arasında zaten var olan gergin ve çatışmalı ortamın, çok uzun süre devam etmesine sebebiyet verecekti. Hüseyin Han'ın mağduriyetine sebep olan ve uluslararası bir krize dönüşen hadiseler, Osmanlı Devleti'nin iç işlerini ilgilendirmekteydi. Hüseyin Han, Hüsrev ve Abdülhamid paşalarının merkezinde olduğu hadiseler silsilesi 1820 yılında başlamıştı. İranlı tüccarların mallarına el koyan, iki ülke arasındaki ilişkileri savaşa taşıdığına inanılan Hüsrev Paşa'ya, İran tarafından yeni bir suçlamada bulunulmaktaydı. İddialar, Bayezid'e mutasarrıf olarak ataması yapılan bölgenin önemli Kürtlerinden Abdülhamid Paşa'nın, yine bölgenin önemli isimlerinden Eski Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa ekarte edilerek getirildiği ile ilgiliydi. Bu atama yapılırken Hüsrev Paşa, Abdülhamid Paşa'dan para talep ederek bir nevi rüşvet almıştı. Yine iddialara göre Abdülhamid Paşa göreve gelebilmek ve Hüsrev Paşa'nın "payını" verebilmek için İran'dan borç istemiş ve bu para da Revan Serdarı Hüseyin Han'dan temin edilmişti. Kendilerinden toplamda 1500 kese akçe alındığını söyleyen İranlılar, bu para ödenmediği sürece Osmanlı topraklarındaki işgallerine devam edeceklerini beyan etmekteydi (BOA, HAT. 816 / 37293-C, Rebiülevvel 1237 / Aralık 1821). Hüsrev Paşa'nın suçlandığı alacak meselesinin ilkinde aslında bir dahlinin olmadığı, iki ismin de göreve gelme tarihleri üzerine yapılan tespitlerden anlaşılmaktaydı. Abdülhamid Paşa, Hüsrev Paşa'dan önce Bayezid mutasarrıflığına atanmıştı. Bu atama yapıldığında Hüsrev Paşa, Trabzon valisi ve Faş muhafızıydı. Kendisinin Erzurum'a tayini Abdülhamid Paşa'nın tayininden takriben 3,5 ay sonra olduğu bilindiğine göre (Çelik, 2013, s. 152), bu atama için para istenmesi mevzu bahis olamazdı. Daha sonra da anlaşıldığı kadarıyla Abdülhamid Paşa, parayı Revan Serdarı Hüseyin Han'dan temin etmişti. Hüseyin Han, Abdülhamid Paşa'ya bu parayı vererek savaş öncesi kendisini yanına çekme ve kaleyi içten fethetme hedefindeydi. Büyük bir kriz yumağı halini alacak bu mesele haricinde Hüsrev Paşa yine ikinci bir kriz içerisinde yer alıp Revan Serdarı Hüseyin Han'ın malları üzerinden bir tasarrufta bulunmuştu. İki alacak krizinin mağduru Hüseyin Han'ın Abdülhamid Paşa'dan tahsil ede-

ceği bedel ve buna dair gelişen olayların iç yüzü şu şekildeydi.

Halkına zulmettiği, bölgeyi yağmaladığı ve hatta İran ile iş birliği yaptığı gerekçesi ile görevden el çektirilen Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa, ceddinin iki asırdan bu yana bölgede yaşadığını ve yurtluk-ocaklık olarak Bayezid'i elinde bulundurduğunu belirterek göreve iadesini istemişti (BOA, HAT. 827 / 37455-J-1, 11 Safer 1236 / 8 Kasım 1820). Esasında İran, bölgedeki Kürtler ve idareciler üzerindeki nüfuzunu kullanıp Bayezid'e mutasarrıf seçiminde kilit bir rol oynamıştı. Bölgenin önemli Kürt aşiretlerinden olan ve Osmanlı ile İran arasında gerginliği tırmandıran Sepki Aşireti'nden Süleyman Ağa, Behlül Paşa'nın kayıydı. İran'a tabi Kürt aşiretlerinden Zılanlı Aşireti ileri gelenlerinden Hüseyin Ağa da yeni Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın kayınpederiydi (Çelik, 2013, s. 153). İki büyük aşireti karşı karşıya getiren bu durum, İran'ın bölgeye müdahalesine açık gerekçe teşkil etmişti.

Abdülhamid Paşa, 4 Nisan 1820 tarihinde Bayezid mutasarrıfı olarak tayin edilmişti (BOA, HAT. 813 / 37261-R, 20 Cemaziyelahir 1235 / 4 Nisan 1820). Görevde kaldığı süre boyunca devam eden İran savaşı, en sıcak hat olan ve tasarruf ettiği Bayezid bölgesinde alınan ağır yenilgilerle Osmanlı Devleti'nin aleyhine seyretmekteydi. Bu durum, artan dedikodularla da birleşince Abdülhamid Paşa görevden alındı ve yerine Çeçenzade Hasan Ağa tayin edildi (BOA, HAT. 1556 / 37). Abdülhamid Paşa'nın görevden alınması, bölgede bazı dengeleri sarsıp halkın tepkisine sebebiyet verse de asıl mesele, Paşa'nın Bayezid için İran'dan aldığı söylenen beş yüz bin kuruşu ödemeye kudreti olmadığını beyan etmesiydi (BOA, A. { MKT. 1619 / 13, 6 Muharrem 1237 / 3 Ekim 1821). Meblağ üzerinde muhtelif rakamlar zikredilirken olayın merkezine, Hüsrev Paşa da oturtulmaktaydı (BOA, HAT. 816 / 37293-C, Rebiülevvel 1237 / Aralık 1821).

İşin esasının ne olduğuna da noktayı yine olayın merkezindeki Hüsrev Paşa koyacaktı. Paşa, hakkındaki iddialara verdiği cevapları havi mazbatada, Abdülhamid Paşa'nın alacağı meselesine ve parayı alıp almadığı konusuna değinmekteydi. Konuya Abdülhamid Paşa'nın kendi döneminde değil, Hafız Ali Paşa'nın valiliği döneminde tayin edildiği hususunun altına çizerek başlayan Hüsrev Paşa, onun Bayezid'e atanması için çekilen zahmetleri sıralamaktaydı. Hüsrev Paşa bölgeye başlangıçta yüz adam gönderdiğini, Kürtlerle yaşanan birtakım çekişmelerden dolayı yetmeyen askere bin kadar daha nefer ilave edildiğini söylerken askerler için gereken masraf-

ların Abdülhamid Paşa tarafından ödeneceğinin taahhüt edildiğini ifade etmekteydi. Hüsrev Paşa, sarf edilen paranın asker ulufesi için harcandığını söylemekte ve bu paranın hangi kaynaktan temin edildiği hususunda bir beyanda bulunmamaktaydı (BOA, HAT. 812 / 3724-B). Anlaşılan o ki ulufe için Abdülhamid Paşa tüm parayı, Revan Serdarı Hüseyin Han'dan borç olarak temin etmişti. Keza Abdülhamid Paşa, serdara olan borcunu da içeren mufassal dökümde her şeyi tek tek yazmış, toplam borcunu beş yüz bin kuruş olarak belirtmişti. Abdülhamid Paşa tarafından harcanan para içerisinde sadece asker ulufeleri bulunmamaktaydı (BOA, HAT. 904 / 39702-D, Muharrem 1240 / Eylül 1824). Osmanlı Arşivi'nde rastlanan bir kayda göre yapılan harcamalar şu şekildeydi (BOA, HAT. 904 / 39702-D, Muharrem 1240 / Eylül 1824):

- Hafız Ali Paşa'ya ödenen 24.000 kuruş.
- Hafız Ali Paşa'nın yeğeni Halik Bey'e kürek alması için ödenen 4500 kuruş.
- Hafız Ali Paşa'nın gedikli ağalarına ödenen 2000 kuruş.
- Hüsrev Paşa'nın ağalarına ve kendisine ödenen 128 bin kuruş.
- Eleşkird ve Bayezid salyanesinden toplamda verilen 35.000 kuruş.
- Revan Serdarı Hüseyin Han'a olan kalan borç 270 bin kuruş.

Osmanlı ve İran arasındaki savaşın 1823 yılının Temmuz ayından itibaren encam bulması ve İran'ın Osmanlı topraklarında işgal ettiği bölgeleri yavaş yavaş tahliye etmeye başlamasıyla İran'ın rafa kaldırdığı mevzular da tekrar gündeme gelmeye başlamıştı. Abdülhamid Paşa meselesinin İran tarafından çok yoğun bir siyasi baskıyla tekrar masaya konulması da bu döneme rastlamaktaydı. İran, Abdülhamid Paşa'nın kendi mensuplarından ve Revan ahalisinden birçok şey aldığını, aldığı bunca şeyi Serasker Hüsrev Paşa'nın hazinesine gönderdiğini belirtiyordu. Ayrıca her iki isimde de olan alacaklarının bir an önce tahsil edilerek kendisine verilmesi gerektiğini diplomatik yollardan ifade ediyordu (BOA, HAT. 781 / 36590-A, 26 Zilhicce 1238 / 3 Eylül 1823; BOA, HAT. 781 / 36590-B, 26 Zilhicce 1238 / 3 Eylül 1823).

Erzurum Antlaşması'nın müzakerelerini yürütmek için Osmanlı topraklarına gelen Muhammet Ali Aştıyani'nin de bu konuda gayri resmî bir teşebbüsü olmuştu. Aştıyani, Rauf Paşa ile olan temasında, Revan Serdarı

Hüseyin Han'ın Abdülhamid Paşa'da olan alacağına birkaç defa talep edilmesine rağmen alınmadığından dem vurmuydu. Kendisi mevzunun malum antlaşmada herhangi bir hukukî maddeye karşılık gelmediğini de beyan ederek meselenin güzellikle halledilmesi yönünde talebini bildirmişti. Aslında Aştıyani'nin bu tavrının arkasında üstü kapalı tehdit söz konusuydu. Deneyimli bir devlet adamı olup aynı zamanda I. Erzurum Antlaşması'nın baş müzakerecisi olan Erzurum Valisi Mehmet Rauf Paşa meseleyi tahlil etmişti. İran, henüz tahliyesini gerçekleştirmediği Bayezid ve Şüregel'den bu meseleyi bahane edip çekilmekte direnebilirdi (BOA, HAT. 781 / 36590, 1 Muharrem 1239 / 7 Eylül 1823). Benzer bir fikri, dönemin Kars Muhafızı Hasan Paşa da serdetti. Kars'ın Revan'a yakın olması hasebiyle zaman zaman kurulan diyaloglardan süzülen malumatları merkezle paylaşan Hasan Paşa, Bayezid bölgesindeki işgalin, Abdülhamid Paşa meselesi çözülene kadar ortadan kalkmayacağını dile getirmekteydi (BOA, HAT. 783 / 36618-B, 11 Cemaziyelahir 1239 / 12 Şubat 1824). Hasan Paşa aynı zamanda bölgede demografik bir hareketlilik olduğunu ve bu konuda Revan Serdarı Hüseyin Han'ın başrolde yer aldığını ifade ediyordu. Abdülhamid Paşa'dan alacağı parayı tazmin edemeyen Hüseyin Han, karşı hamle olarak bölgede Kürtlere kışlak arazisi temin ediyor, Revan'a onların nakledilmelerini sağlamaya çalışıyordu (BOA, HAT. 783 / 36618-D, 15 Cemaziyelahir 1239 / 16 Şubat 1824).

Meselenin daha fazla büyümemesi için Rauf Paşa devreye girmeye karar verdi. Rauf Paşa Sadrazam'a, İran Elçisi Kasım Han'ın Erzurum'da tüccar mallarının teslimini kontrol ettiği sırada Abdülhamid Paşa'ya konuyla ilgili yazı gönderildiğini ve meselenin halledilmesi için Abdülhamid Paşa'ya zimmet kaydıyla 270 bin kuruş alacak addedilen meblağın devlet tarafından ödenmesinin mantıklı olacağını söylemekteydi. Meblağın zimmet kaydıyla yapılması, borcun Osmanlı Devleti'ne ait olmadığını göstermek içindi. Merkez, bu fikri mantıklı buldu. Anadolu kazalarında olup şark tertibatı bakayasından alınacak para, Darbhane-i Amire üzerinden havale edilmek suretiyle borç ödenmiş olacaktı. Sultan II. Mahmut'un da konuya sıcak bakmasıyla mesele hal yoluna kondu (BOA, HAT. 901 / 39613, 25 Muharrem 1240 / 19 Eylül 1824). Rauf Paşa'nın tüm bu çabalarının semeresi alınmış ve yıllardır derin bir krize sebep olan mesele çözüldü derken Hüseyin Han'ın parasını teslim almak için gelen adamının fazla para istemesi sınırları iyice germiştir. Maslahatçı yapısıyla temayüz eden Rauf Paşa biraz da o sıralar hasta olmasının verdiği ruh haliyle çılgına döne-

cekti. “... Yirmi gündün beridür diş ağrısından ve cenab-ı hak beterinden hıfz eylesün dokuz gündür basurda muztarib idim...” diyen Rauf Paşa, sırf mesele çözülsün diye borcun bir nevi faizini de vererek kadı huzurunda durumu halletmeye çalışmıştı. Lakin meselenin ve hastalığın kendisini çok yıpratmış merkeze verdiği beyanındaki “... bunlar imansız herifler bir sözleri bir sözlerine uymaz Allah belalarını vîrsün...” şeklindeki ifadelerinden anlaşılıyordu (BOA, HAT. 814 / 37264-H, 23 Rebiülahir 1240 / 15 Kasım 1824).

Revan Serdarı Hüseyin Han’ın alacağını tahsil ederek rahatlandığı düşünülürken ortaya Hüseyin Paşa’nın savaş esnasında zapt ettiği ve yine Hüseyin Han’a ait olduğu ifade edilen mallar olduğu çıktı (BOA, HAT. 813 / 37261-E, 1 Cemaziyelahir 1240 / 21 Ocak 1825). Bunlar, Hüseyin Paşa’nın Erzurum valisiyken el koyduğu pamuk ve pirinçlerdi. Hüseyin Paşa, Hüseyin Han’ın hizmetkârlarından Meşhetli Ali ve Ali Asker’den bu malları almıştı. Bu malların bedelleri olan toplamda 51 bin kuruşa varan parayı da ödememişti. Kendisinin beyanına göre bu para, harp ilanından sonra askerlerin ihtiyaçları için harcanmıştı (BOA, HAT. 813 / 37261-M). Kısacası para, ortada yoktu. Uzun süre şark hattından çekilmekte direnen İran, tıpkı Bayezid’in tahliyesinde blöf olarak kullandığı Abdülhamid Paşa’nın borcu mevzusunu Hüseyin Paşa’nın ödemediği pirinç ve pamuk bedelleri için de kullanmaya niyetlendi. Hakkâri ve Van bölgesinde işgal edilen kalelerin tesliminde ayak direyen İran, Hüseyin Paşa borcunu ödemediği sürece tahliyelerin gerçekleşmeyeceğini dillendirmekte, para asker için harcılandığı için de mesuliyet Osmanlı Devleti’nin üzerine halledilmekteydi (BOA, HAT. 811 / 37218, 7 Zilkade 1241 / 13 Haziran 1826). Erzurum Valisi olarak Galip Paşa’nın döneminde dahi devam eden bu mesele, 1826 yılına kadar çözümlenememişti. Kafkaslarda yaşanan hareketlilik ve İran ile Rusya arasında çıkan harbin Osmanlı Devleti tarafından fırsat addedilmesiyle mesele unutturulmaya çalışılmıştı. Akabinde Osmanlı Devleti’nin de Rusya ile girdiği savaş bir fırsat olarak görüldüğünden ilgili çaba amacına ulaşmış oldu.

4. Sonuç

XIX. yüzyıla girerken Avrupa devletlerinin yayılcı siyasetleri dolayısıyla başlayan rekabet Hindistan, Kafkasya ve Ortadoğu coğrafyalarını hedef haline getirmiş bilhassa Britanya ile Fransa sömürü yarışında ilk sırayı almışlardı. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren Çarlık Rusya'sının da işin içrisine girmesiyle artan rekabet, hususiyetle Osmanlı ve İran devletlerinin bulunduğu coğrafyalarda yaşanmaktaydı. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın ağır yenilgisine uğrayan ve XIX. yüzyıla girildiğinde halen toparlanamamış olan Osmanlı Devleti, benzer mücadelenin İran coğrafyasına yayılmasıyla Rusya'nın daha da genişlemek istediğini anlamıştı. XIX. yüzyılla beraber dünya emperyalist politikaların hâkim olduğu bir sahaya dönüşürken Osmanlı ve İran devletleri de aralarında meydana gelen ufak anlaşmazlıkları büyütüp savaşımdan çekinmeyen bir siyaset izlemekteydi.

1820 yılında Osmanlı ve İran arasında başlayan savaşın, geçmişten o güne taşınan bakaya sorunlar haricinde çok büyük sebepleri bulunmamaktaydı. Savaşın çıkışında en büyük amil olarak görülen Rusya'nın İran'ı harp için teşvik edici bir siyaset yürütmesi, elbette tüm sebeplerden ayrı bir yerde konumlanmaktaydı. Bu sayede elde edeceği avantajla Osmanlı Devleti'ni yıpratacak olan Rusya, o tarihlerde zaten yanında yer almış gibi görünen İran'ı da bir nevi safına çekmiş olacaktı. Gerek Rum İsyanı gerek Rusya'nın İran'ı savaşa teşvikleri gerekse de şark ve Bağdat hattında iki devletin uzun süredir anlaşmazlık yaşamasına dayalı sorunların yarattığı buhranlı siyasi iklim, savaş için gereken sebeplerin oluşmasını sağlamıştı. Bu meselelere Hüsrev ve Abdülhamid paşaların İran'ın doğrudan hassas noktalarına temas edecek hareketlerde bulunması da eklemlelendiğinde, savaşmak için tüm sebepler ortaya çıkmış oldu.

Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Mehmet Paşa, savaşa dönüşen iki ülke ilişkilerinin en kritik anlarında durumu daha da alevlendiren, merkezin elini kolunu bağlayan ve İran'ın haklı gerekçelerle saldırmasına sebebiyet veren bir tavır takınmaktaydı. İki ülke arasındaki en büyük ağlardan biri olan ticaret ağının doğrudan kesilmesine neden olan Hüsrev Paşa hem İranlı tüccarları hem de mallarını zapt ederek ilişkilere ekonomik ve siyasi zararlar verdimekteydi. Malların bir kısmını zimmetine geçiren Hüsrev Paşa'nın bu hareketinin şer'i hukuk açısından kabul edilir bir tarafı olmasa da savaş şartlarını gerekçe gösteren Paşa ve merkezi hükümet, durumu

böyle sürdüreceğinin işaretini İran'a verdi ve İran da hem hac yolunu hem de ticaret hattını tamamen keserek tebaasının çok uzun bir süre Osmanlı topraklarından geçmesini yasakladı. Hüsrev Paşa'nın yarattığı bu kriz, kendisinin İranlı meşhur devlet adamı Hüseyin Han'ın ticaret mallarına el koymasıyla daha da büyüdü ve bu durum, Revan serdarı olan hanın şark hattındaki saldırgan hareketlerini daha da artırdı.

İran'ı savaşa sürükleyen bu meseleye eklenen Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın Revan Serdarı'ndan aldığı borç para, en az Hüsrev Paşa'nın yarattığı kriz kadar büyüktü. Bir devletin idarecisinin, hasım olan bir devletin muteber bir yöneticisinden borç alması ve üstüne üstlük bu borcu ödememesi, iki ülke açısından da kabul edilebilecek bir durum değildi. Abdülhamid Paşa'nın aldığı borç para meselesine adı karışan Hüsrev Paşa, kendisini aklayacak bir savunma yapmaya çalışsa da bu pek mümkün olmamış, alınan borç paranın savaş masrafları için harcandığı net olarak ortaya çıkmıştı. Hüsrev Paşa'nın en başında, bu paranın kaynağını bilip bilmediği net olarak belirlenemese de paranın harcanmış olması olayın büyümesine yetecek kudretteydi. İlerleyen süreçte devletin zimmet usulüyle çözerek ödediği bu borcun sonrasında tamamen kendisinden tahsil edilebildiğine dair hüccet hariç mufassal bir döküme rastlanılmadı. Ancak iki ülke arasındaki ilişkileri kökünden sarsan böyle bir konuya Osmanlı Devleti'nin sahip çıkarak meseleyi halletmek istemesi, iki ülke ilişkileri açısından ortaya koyduğu en dirayetli çabaydı.

Hüsrev Paşa'nın başlattığı tüccar krizini tamamen ortadan kaldıracak ve sonrasında ülkeler arası ticaret ilişkileri düzenleyecek en büyük diplomatik adım I. Erzurum Antlaşması'nın imza edilmesiydi. Osmanlı ve İran devletleri, bu antlaşmaya koydurdukları maddelerle iki ülke arasındaki ticareti ilk defa köklü bir biçimde tanzim etme gayretine girmişlerdi. Zapt edilen malların iadesi, tüccarlardan alınan vergiler, onlara nasıl davranılması gerektiği gibi hususlarda antlaşmaya derç edilen hükümler, Hüsrev Paşa'nın yaratmış olduğu krizi büyük oranda bertaraf etmiş oldu. Bunun yanında önemli bir sorun olan Abdülhamid Paşa'nın Hüseyin Han'dan aldığı borç para meselesi, antlaşmaya hukuki olarak giremediği için bekletildi ve savaş sonrası da sıcaklığını korumaya devam etti. Krizi barışın akabinde de devam ettiren bu gelişmenin yer yer antlaşma şartlarının uygulanmasını dahi zora soktuğu görüldü. Bu durumu bir koz olarak kullanarak işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilmekte direnen İran, meseleyi 1826 yılında patlak veren Rus-İran harbine kadar da sürdürdü.

XIX. yüzyılın ilk dönemindeki Osmanlı-İran ilişkilerinin en büyük merhalesi sayılan I. Erzurum Antlaşması'na kadarki süreç, iki ülkenin birçok gerginlik yaşadığı ve elçi teatisi ile çözmeye çalıştığı sınır meselelerinden ibaretti. Mezhep siyasetinin ağırlığı bu dönemde halen devam etse de artık asıl mesele, ülkelerin tebaaları arasında yaşanan problemlerin nasıl çözüme kavuşturulması gerektiği gerçeğiydi. Ortaya çıkan bu krizin çözülmesinin siyasi ilişkilere yansımaları, antlaşmanın imzalandığı zaman zarfında görüldü. Tüccar malları meselesinin ve uluslararası ticaretin bir mukaveleye bağlanması, yaşanan iki sorunun da en büyük olumlu tarafı oldu.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Adamiyat, F. (1949), *The diplomatic relations of Persia with Britian, Turkey and Russia 1815-1830*. University of London.
- Ahmed Cevdet. (1301), *Tarih-i Cevdet C X*. Dersaadet.
- Ateş, S. (2020), *Osmanlı-İran sınır bölgeleri: Bir sınır yapmak 1843-1914*. Küre Yayınları.
- Azap, E. Y. (2021), *1820-1823 Osmanlı-İran savaşı*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bournoution, G. A. (1992), *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828*. Mazda Publishers.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî Defterleri (A. { DVNS. DVE.d. 44 / 2- 1/2).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Asafi Mektubi Kalemî (A. { MKT. 1619 / 13).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun (HAT.) 1314 /51255, 825 / 37406-3, 818 / 37328-B, 812 / 37249-J, 812 / 37249-G, 791 / 36816, 1 / 23-3, 812 / 37249-B, 812 / 37249-C, 812 / 37249-D, 812 / 37249-F, 802 / 37102-A, 802 / 37101, 4 / 105-A, 816 / 37293-C; 827 / 37455-J-1, 813 / 37261-R, 1556 / 37, 816 / 37293-C, 812 / 3724-B, 904 / 39702-D, 781 / 36590-A, 781 / 36590-B, 781 / 36590, 783 / 36618-B, 783 / 36618-D, 901 / 39613, 814 / 37264-H, 813 / 37261-E, 813 / 37261-M, 811 / 37218.
- Çelik, Y. (2013), *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud devrinin perde arkası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dunbuli, A. B. (1383), *Mesair-i sultaniye tarih-i cengha-yı evvel-i İran ve Rus be zamime tarih-i cengha-yı dovre-i dovvom ez tarih-i zulkarneyn*. Ruzname-i İran.
- Güner, S. (2012), *Osmanlı Arabistanında kıyam ve tenkil Vehhabi Suudiler (1774-1819)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hidayet, R. K. H. (1380), *Tarih-i ravzatü's-safa-yı Nasrî cild nohom behş-i dovvom donbale-i saltanat-ı Fethali Şah*.

- İlhan, A. (1991), *Atebât. İçinde Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi.* (C. 4, s. 49-50). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kalantari, Y. (1976), *Feth Ali Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri (1797-1834)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kaymakami, Cihangir (1352), *Metn-i digeri ez moahede-i evvel-i Erzenelrum, Berresiha-yı Tarihi Sal-ı Heştom Şomare 5*, 15-56.
- Kurşun, Z. (1998), *Necid ve Ahsa'da Osmanlı hakimiyeti: Vehhabi hareketi ve Suud devletinin ortaya çıkışı.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kürelî, İ. (2021), *1824-1908 tarihli İran ahkâm defteri: Tüccarlar, şehbenderler ve ziyaretçiler.* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi SBE
- Morier, J. (1818), *A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810-1816.*
- Muhammed Hasan (1363), *Tarih-i muntazam-ı Nasiri C. III.* Neşriyat-ı Donya-yı Kitab.
- Porter, R. K. (1821), *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient babyloonia during the years vol-1 1817, 1818, 1819 and 1820.*
- Sarıkaya, H. (2013), *Ahmed Vasıf Efendi mehasinü'l-asar ve hakaikü'l-ahbar'ı 1209-1219 / 1794-1805 (İnceleme-Metin)* [Yayımlanmış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sepehr, M. T. (1377), *Nasihü't-tevarih tarih-i Kacariye ez agaz ta payan-ı saltanat-ı Feth Ali Şah cild-i evvel.* Esatir Yayınları.
- Sertoğlu, M. (2011), *Mufassal Osmanlı tarihi resimli-haritalı C. V.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vezaret-i Harice Defter-i Motelaat-ı Siyasi ve Beynolmileli. (1369), *Gozide-i esnad-ı siyasi-i İran ve Osmani dovre-i Kacariye (1211-1270).*
- Yılmaz, Z. (2000), *Sahafklar Şeyhizade Esad Efendi tarihi.* Çamlıca Yayınları.
- Yılmaz, Z. (2000), *Şânizâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi Şânizade tarihi C. II.* Çamlıca Yayınları.